

مسئولیت اخلاقی انسان در قبال طبیعت از منظر آموزه های اسلامی

ناهید نجفی^۱

چکیده

انسان در برخورد با طبیعت مسئولیت دارد و باید توجه کند که حق ندارد هر نوع تصرفی در آن داشته باشد؛ از طرفی دین اسلام برترین مصالح دنیا و آخرت را برای بشر در نظر گرفته است و دارای معارفی است که وظایفی بر عهده انسان قرار داده است که تا با توجه به آنها در حفظ طبیعت نقش مثبت ایفا کند که رعایت این وظایف، باعث سعادت انسان در دنیا و آخرت خواهد شد و عمل به این مسئولیت ها نقش مهمی در حفظ محیط زیست خواهد داشت؛ در مقاله حاضر، تحقیق انجام شده تحقیق توصیفی-تحلیلی است و روش گردآوری آن به روش کتابخانه ای می باشد. از جمله مسئولیت های اخلاقی که از آیات و روایات گردآوری شده است می توان به توجه داشتن به اشتراک انسان ها در بهره مندی از محیط زیست، نعمت بودن طبیعت، اجتناب از آلودگی، اجتناب از تخریب طبیعت، احیا و آبادانی و اهمیت به حق حیات طبیعت اشاره کرد و همچنین باید افزود که از عوامل مهم و قابل توجه که اسلام آن را موثر در طبیعت می داند، مسئله رعایت تقوا و اجتناب از گناه است که رعایت این موارد موجب جلوگیری از نابودی محیط زیست است و از آسیب های جدی بر آن جلوگیری خواهد کرد.

واژگان کلیدی

طبیعت در اسلام، طبیعت، محیط زیست، مسئولیت اخلاقی

مقدمه

طبیعت، زمینه ی حیات بشر و تمام جانداران در این جهان است و نقش بسزایی در کیفیت زیست انسان دارد به طوری که می تواند تاثیر مستقیمی بر چگونگی حیات بشری داشته باشد. از گذشته طبیعت، منبع غذایی برای بشر بوده است و انسان طبیعت را منزل خود برای حیات قرار داده است و همواره در تلاش بوده تا بیشترین بهره ها را از آن داشته باشد. اما در قرون اخیر با پیشرفت صنایع و تمایل انسان به بهره برداری بیشتر از طبیعت، افراط هایی برای استفاده از طبیعت صورت گرفته است که موجب آسیب به طبیعت و به خطر افتادن محیط زیست موجودات شده است. به صورت کلی منشا این آسیب ها، می تواند در سه عامل خلاصه شود که عبارت است از :

۱. زیاده خواهی بشر در انتفاع از طبیعت
۲. عدم آگاهی از نحوه صحیح برخورد و بهره مندی از طبیعت و عدم توجه به وظایف انسان در قبال طبیعت

^۱ پایه ۵، مدرسه حضرت زینب کبری سلام الله علیها ارومیه

۳. نگرش های غلط در مورد طبیعت و محیط زیست

از طرفی اسلام به عنوان برنامه جامع زندگی بشر در معارف خود گزاره هایی دارد که اگر به این گزاره ها توجه و عمل شود، آسیب به طبیعت از بین خواهد رفت یا حداقل از آسیب های انسانی به طبیعت کاسته خواهد شد. به همین علت ضرورت دارد که انسان با توجه به معارف الهی، به مسئولیت های خود در این زمینه توجه لازم را داشته باشد و با عمل به آنها از ضرر و آسیب به محیط زیست خودداری کند.

حال مسئله اصلی این است که از نظر اسلام مسئولیت های اخلاقی که در مقابل طبیعت متوجه انسان است چیست و انسان چه تکلیفی در این مسئله دارد.

اگر بخواهید به پیشینه این بحث نگاهی اجمالی داشته باشیم، می توان گفت در این موضوع یا نزدیک به این موضوع یک کتاب و دو مقاله نام برد که عبارتند از:

۱. کتاب مفاتیح الحیاه، آیت الله جوادی آملی

۲. وظایف انسان ها در قبال محیط زیست از نظر اخلاق و اسلام: اجماع هم پوش در اخلاق محیط زیست، نشریه:

هستی و شناخت، ۱۳۹۶ دوره: ۴ شماره: ۲ صفحات: ۳۷-۵۶، فنایی ابوالقاسم، بهروزی سجاد

۳. اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام، فصلنامه اخلاق پزشکی سال سوم شماره ۸ تابستان ۱۳۸۸، حمید

فغفور مغربی

با توجه به پیشینه بیان شده، هدف از این تحقیق جمع آوری و دسته بندی منظم مسئولیت هایی است که از نظر اخلاقی در معارف اسلام متوجه انسان ها است تا مواردی که در تحقیق های مشابه مورد غفلت واقع شده است گردآوری شود و یا توضیحات متفاوتی که لازم است بیان شود و نگاه جامعی از نظر اسلام در مورد مسئولیت های اخلاقی انسان در قبال طبیعت ارائه گردد؛ ارائه این نظر جامع و توجه به آن در مقام عمل آسیب های انسان به طبیعت را کاهش دهد یا به کلی از بین ببرد.

این مقاله، مقاله علمی-توصیفی است و روش گردآوری اطلاعات در آن به صورت کتابخانه ای صورت گرفته است.

مفهوم شناسی

ابتدا ضروری است برخی مفاهیم را بررسی کنیم که از بین آنها دو مفهوم مهم در موضوع مورد بررسی قرار می گیرد.

۱. مسئولیت اخلاقی

در مورد مسئولیت اخلاقی باید هر کلمه را مستقل مفهوم شناسی کرد و سپس بیان کرد که مراد از ترکیب این دو کلمه چیست.

۱.۱. اخلاق

اخلاق جمع خلق است در لغت به معنی طبیعت^۲ و سرشت است و در اصطلاح حالت نفسانی (پایداری) است که باعث می شود انسان افعال خود را بدون فکر و تأمل انجام دهد.^۳

در علم اخلاق، حالات نفسانی انسان به دو بخش تقسیم می شود: ۱. ردیلت های اخلاقی (ردائل اخلاقی) ۲. فضیلت یا مکرمه اخلاقی (فضائل یا مکارم اخلاقی).

ردائل جمع ردیله و به معنی پستی و فرومایگی^۴ است و ردائل اخلاقی به معنی صفت های پست انسان است که شامل حالات نفسانی بد انسان یعنی اخلاق سیئه می شود؛ مثلاً حالت نفسانی بخل که باعث عدم بخشش در انسان است یک ردیله اخلاقی به شمار می رود.

مکارم جمع مکرمه^۵ و به معنی بزرگواری است و مکارم اخلاقی یعنی کرامت های نفس (نفسانی) انسان^۶ که شامل حالات نفسانی خوب انسان یعنی اخلاق حسنه انسان می شود مثلاً حالت نفسانی سخاوت در کسی باشد، به راحتی بخشش می کند یک حالات نفسانی خوب است و فضیلت یا مکرمه اخلاقی به شمار می آید.

۱.۲. مسئولیت

مسئول اسم مفعول از سوال به معنی کسی که مورد سوال در مقابل چیزی قرار می گیرد و مسئولیت در لغت مصدر صناعی از مسئول و یعنی آنچه که انسان عهده دار و مسئول آن باشد از وظایف و اعمال و افعال.^۷ در معنی اصطلاحی مسئولیت اخلاقی در فلسفه اخلاق تعاریف مختلفی بیان شده است که به نمونه ای از این تعاریف اشاره می شود؛ در تعریف مسئولیت اخلاقی گفته شده است: مسئولیت یا مسئول بودن به معنای خواسته شدن چیزی از کسی است و در مواردی به کار می رود که خواهان (سائل) بتواند خواسته خود را از خواننده (مسئول) پیگیری نماید و حداقل وی را درباره رفتار مطابق یا مخالف خواسته خود و پیامدهای آن پاسخگو دانسته، مورد سؤال و بازخواست قرار دهد، و لازمه ی آن این است که مسئول متناسب با نوع رفتار خود، مورد تحسین یا تقییح، و در مواردی مورد تشویق یا تنبیه قرار گیرد. در نتیجه، مسئولیت در جایی معقول است که «مسئول» نسبت به امر مورد سؤال، وظیفه و تکلیفی داشته باشد. به همین جهت است که گفته می شود، مفهوم مسئولیت در قبال انجام یا ترک وظیفه مطرح می گردد. اگر مکلف به وظیفه خود عمل کرده باشد مورد ستایش قرار گرفته و احیاناً

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۸۶

^۳ ابن مسکویه، تهذیب الأخلاق، ص ۱۱۵

^۴ بستانی، فرهنگ ابجدی، متن، ص ۴۲۹

^۵ ابن درید، جمهره اللغة، ج ۲، ص ۷۹۸

^۶ محفوظی، اخلاق اسلامی، ص ۶۵

^۷ عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۷۹۸

به او پاداش داده می‌شود و اگر از انجام وظیفه خویش سرپیچی نموده باشد، مورد نکوهش و بعضاً مجازات و کیفر قرار می‌گیرد.^۸

با توجه به مطالب بیان شده در مفهوم شناسی می‌توان اینگونه توضیح داد که منظور از مسئولیت های اخلاقی در موضوع این بحث، همان مکارم اخلاقی است که انسان موظف و مکلف است آنها را رعایت کند و اگر رعایت کند مورد تحسین یا پاداش قرار می‌گیرد و اگر آن مسئولیت را رها کند، دچار مذمت یا مجازات خواهد شد.

۲. طبیعت

طبیعت در اصل یک لغت عربی است و در لغت به معنی سنجیه و سرشت^۹ است. اما آنچه که مقصود از طبیعت در موضوع می‌باشد متفاوت از معنی لغوی است؛ چرا که این لغت در زبان فارسی در معانی دیگری نیز به کار می‌رود که از جمله معانی به کار رفته برای طبیعت در فارسی عبارت است از: قسمتی از جهان که ساخته دست بشر نیست، مانند گیاهان، جانوران، جنگل، دریا، کوه، و بیابان^۲. جهان هستی^{۱۰}. در نتیجه می‌توان گفت منظور از طبیعت در موضوع، آن چیز هایی است که در جهان وجود دارد به طوری که انسان و موجودات زنده ی دیگر در کنار آنها زندگی می‌کنند و یا در زندگی از آنها بهره می‌گیرند که شامل سطح زمین، خاک، هوا، آبها، گیاهان، درختان و ... می‌شود و در یک کلمه می‌توان گفت منظور از طبیعت، همان زیستگاه است.

با این توصیف، موضوع این مقاله در مورد مکارم و فضائل اخلاقی است که در منابع اسلامی بیان شده است و وظیفه انسان را در برابر زیستگاه خود را تعیین می‌کند. بعد از مفهوم شناسی موضوع، به یافته های تحقیق می‌پردازیم که عبارتند از:

۱. توجه داشتن به اشتراک انسان ها در بهره مندی از محیط زیست

اولین مطلبی که باید به آن توجه کرد، حق تمام انسان ها در استفاده و بهره مندی از طبیعت و محیط زیست است؛ قرآن کریم می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا»^{۱۱} و او کسی است که برای شما همه آنچه در زمین است را خلق کرد.

این آیه، خلقت آنچه در زمین است را برای انسان می‌داند و تمام انسان ها حق مشترکی در بهره مندی از زمین و طبیعت دارند و این حق مشترک برای حیات انسان ها ضروری است؛ برای همین کسی نمی‌تواند دیگر انسان ها را از بهره مندی از زمین و طبیعت محروم کند.

^۸ مصباح، فلسفه اخلاق، ص ۱۲۱

^۹ ابن منظور، لسان العرب، ج ۸، ص ۲۳۲

^{۱۰} عمید، فرهنگ فارسی (قربان زاده، فرهاد)، سایت واژه یاب

^{۱۱} بقره: ۲۹

اگر اشتراک انسان ها در بهره مندی از طبیعت مورد توجه قرار گیرد، این نتیجه حاصل می شود که هر کاری که موجب محرومیت دیگران از طبیعت شود مورد قبول نیست و انسان در بهره مندی از طبیعت باید این موضوع را رعایت کند و از استفاده های به کلی انحصاری، خودخواهانه و بیش از حد خودداری کند.

پیامبر خدا صلوات الله علیه و آله می فرماید: ثلاث لا یمنعن: الماء و الکلاً و النار^{۱۲} سه چیز است که از آن منع نمی شود (یعنی جنبه عمومی دارد و همه در آن مشترک هستند) آب، مرتع، آتش (مواد سوختنی)

همچنین امام کاظم علیه السلام در پاسخ به سوالی از آب های عمومی که پرسیده شده بود، فرمودند: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ شُرَكَاءُ فِي الْمَاءِ وَ النَّارِ وَ الْكَلِّ^{۱۳} مسلمانان در آب، آتش و مرتع شریک هستند.

این اشتراک با اینکه یک مطلب معهود بین عقلا و انسان هاست اما اسلام به آن تاکید کرده است و مشخص می شود که دین به این اشتراک حق و توجه به آن اهمیت قائل است؛ چرا که اگر این اشتراک وجود نداشته باشد، یا طبیعت از بین خواهد رفت و یا دچار انحصار عده ای از انسان ها و غارت استعمارگران خواهیم بود.

این اشتراک حتی ما را نسبت به انسان های آینده نیز مواجه با مسئولیت خواهد کرد چرا که این طبیعت و خلقت برای آنها هم در نظر گرفته شده است و طبق آیه مذکور، خلقت طبیعت به صورت انحصاری برای انسان خاص یا انسانهای خاصی نیست بلکه تمام انسان ها را شامل می شود.

در نتیجه، یکی از مسئولیت های انسان، توجه به حق مشترک تمام انسان ها برای بهره مندی از طبیعت است و لازم است تصرفات انسان منصفانه و عادلانه باشد تا حقوق دیگران (اعم از انسان های حاضر و آیندگان) ضایع نشود.

۲. نعمت بودن طبیعت برای بهره و عدم بهره برداری ناصحیح

از مواردی که در نگاه اسلامی وجود دارد این است که طبیعت از نعمت های الهی است که خداوند متعال برای انسان ارزانی داشته است و انسان با آن مثل یک نعمت باید برخورد کند.

در آیات قرآن خداوند متعال می فرماید:

«اللَّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِيَ الْفُلُكُ فِيهِ بِأَمْرِهِ وَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ وَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^{۱۴}

در این آیه اشاره شده که مسخر کردن طبیعت برای انسان، برای بهره مندی از فضل الهی است و به نوعی جنبه امتنان و نعمت برای انسان دارد؛ لذا برخورد انسان با طبیعت باید با این دیدگاه باشد که طبیعت از نعمت های الهی است و باید انسان از تسخیر طبیعت و جهان برای دریافت فضل و نعمات الهی بهره بجوید.

^{۱۲} مجلسی، بحارالانوار، ج ۳۱، ۲۲۷

^{۱۳} ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۳۹

^{۱۴} الجاثیه: ۱۲ و ۱۳

افراد برای آباد ساختن زمین و طبیعت می شود به نحوی که این تشویق می تواند بسیاری از طبیعت های خراب شده ای که آباد نیستند را با زراعت و درختکاری و ... به آبادی برساند.

۹. اجتناب از تخریب محیط طبیعت

از تهدید های مهم محیط زیست و طبیعت، تخریب آن است که این امر بعضی اوقات با هدف بهره مندی برای امور دیگر اتفاق می افتد مثل تخریب یک جنگل انبوه برای کارخانه چوب و برخی اوقات بدون هدف بهره برداری و یا بر اثر غفلت و بی مبالاتی اتفاق می افتد؛ مثل آتش گرفتن جنگل به واسطه عدم اطفای آتش مورد استفاده در غذا.

تخریب محیط زیست چه بر اثر افراط در بهره وری و چه بر اثر غفلت باشد مذموم است و نباید کاری کرد که موجب تخریب طبیعت گردد.

در روایات هم نهی از تخریب مصادیق مهمی از طبیعت مثل درختان کرده است و این نشان دهنده اهمیت دین اسلام به اجتناب از تخریب بی مورد طبیعت است.

پیامبر خدا صل الله علیه و آله می فرماید: لَا تُحْرِقُوا النَّخْلَ وَلَا تُغْرِقُوهُ بِالْمَاءِ وَلَا تَقْطَعُوا شَجَرَةً مُثْمِرَةً وَلَا تُحْرِقُوا زَرْعاً لِأَنَّكُمْ لَا تَدْرُونَ لَعَلَّكُمْ تَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ^{۴۸} رسول خدا صل الله علیه و آله فرمودند: نخل را نسوزانید و آن را در آب غرق نکنید. درخت بارور را قطع نکنید و زراعت را به آتش نکشید؛ زیرا شما نمی دانید، شاید در آینده به آن نیازمند شوید.

همچنین در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است که: لَا تَقْطَعُوا الثَّمَارَ فَيَبْعَثَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ الْعَذَابَ صَبًّا^{۴۹} درختان میوه را قطع نکنید که خداوند بر سر شما عذاب می ریزد.

اما این بدین معنا نیست که انسان از طبیعت استفاده نکند؛ بلکه به معنی عدم تخریب بی جهت است؛ چرا که گاهی انسان نیاز به قطع درخت یا استفاده از طبیعت دارد؛ با این همه می تواند به گونه ای عمل کند که طبیعت تخریب نشود.

امام رضا علیه السلام می فرماید: قطع ابوالحسن سدر و غرس مکانه عنب^{۵۰} (پدرم) امام کاظم علیه السلام درخت سدري را قطع کرد و درخت انگوری را به جای آن کاشت.

^{۴۸} کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۲۹

^{۴۹} کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۲۶۴

^{۵۰} کلینی، الکافی ج ۵ ص ۲۶۳

بنابراین قطع درخت در صورت نیاز و جایگزین کردن درختی دیگر به جای آن مانعی ندارد؛ اما نکته مهم این است که بهره‌وری انسان از طبیعت به گونه‌ای باید باشد که موجب نابودی محیط زیست نشود و حداقل امکان باعث آسیب جدی به طبیعت نشود.

۱۰. اهمیت به تقوا و اجتناب از گناه

علاوه بر مطالب بیان شده در مورد مسئولیت‌های اخلاقی در مورد طبیعت که عموماً هم محسوس هستند، در معارف اسلامی مسئولیت‌های دیگری نیز وجود دارد که می‌تواند تاثیرهای مثبت یا منفی در طبیعت بگذارد. یکی از عوامل مهم موثر بر طبیعت که محسوس نیست و از عوامل معنوی محسوب می‌شود، تاثیر اعمال بر طبیعت است که آیات قرآن و روایات در موارد مختلف به این مسئله تذکر داده‌اند. قرآن کریم می‌فرماید:

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ^{۵۱}
و اگر اهل شهرها و آبادی‌ها ایمان می‌آوردند و پرهیزکاری پیشه می‌کردند، یقیناً [درهای] برکاتی از آسمان و زمین را بر آنان می‌گشودیم، ولی [آیات الهی و پیامبران را] تکذیب کردند، ما هم آنان را به کیفر اعمالی که همواره مرتکب می‌شدند [به عذابی سخت] گرفتیم.

آیت الله جوادی آملی می‌فرماید:

حوادث عالم تا اندازه‌ای تابع اعمال انسان‌هاست؛ یعنی اگر انسان‌ها از خدا اطاعت کنند و راه بندگی او را بپیمایند، درهای رحمت و برکات الهی بر روی آنان گشوده می‌شود و چنانچه از راه بندگی منحرف شوند و در وادی گمراهی قدم نهد و به اندیشه باطل و انگیزه فاسد آلوده شود در جامعه انسانی فساد پدید می‌آید و دامنه‌اش خشکی و دریا را فرا می‌گیرد و ملت‌ها را بر اثر ستم، جنگ، ناامنی و سایر شرور به سوی هلاکت سوق می‌دهد، زیرا هر مصیبتی دامنگیر انسان می‌شود، دستاورد شوم خود اوست: «وَمَا أَصَابَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ^{۵۲}»
تأثیر اعمال شر در پیدایش رخدادهای ناگوار به ویژه در محیط زیست مطلبی است که افزون بر آیات قرآن روایات معصومان نیز آن را بیان می‌کنند.^{۵۳}

نمونه‌ای از تاثیر اعمال بر طبیعت را نیز در کلام امام باقر علیه السلام می‌توان یافت که می‌فرماید:

أَمَّا إِنَّهُ لَيْسَتْ سَنَةٌ أَمْطَرَتْ مِنْ سَنَةٍ وَلَكِنْ يَصِفُهُ [يَضَعُهُ] حَيْثُ يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا عَمِلَ قَوْمٌ بِالْمَعَاصِي صَرَفَ عَنْهُمْ مَا كَانَ قَدَرَهُ لَهُمْ مِنَ الْمَطَرِ فِي تِلْكَ السَّنَةِ إِلَى غَيْرِهَا مِنَ الْفَيَافِي وَالْبَحَارِ وَالْجِبَالِ... ثُمَّ قَالَ وَجَدْنَا فِي كِتَابِ

^{۵۱} اعراف: ۹۶

^{۵۲} شوری: ۳۰

^{۵۳} جوادی آملی، مفاتیح الحیات ص ۶۹۴

أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِذَا ظَهَرَ الزَّهَاءُ كَثُرَ مَوْتُ الْفَجَاءَةِ وَإِذَا طُفِفَ الْمِكْيَالُ أَخَذَهُمُ اللَّهُ بِالسِّنِينَ وَ النَّقْصِ وَإِذَا مَنَعُوا الزَّكَاةَ مَنَعَتِ الْأَرْضُ بَرَكَتَهَا مِنَ الزَّرْعِ وَ الثَّمَرِ وَ الْمَعَادِنِ ... (الی آخر الحديث)^{۵۴}

بدانید هیچ سالی پر باران تر از سال دیگر نیست، بلکه (خدا) آن را در هر منطقه ای بخواهد فرود می آورد. به راستی زمانی که جامعه ای مرتکب گناهان شود، خدا بارانی را که برای آن ها قرار داده بود در آن سال در آنجا نازل نکرده، در بیابان های وسیع، دریاها و کوه ها نازل می کند... پس آنگاه فرمود: در کتاب امیر مؤمنان علیه السلام یافتیم که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: آن هنگام که زنا فراگیر و آشکار گردد مرگ ناگهانی افزایش یابد و چون کم فروشی کنند خداوند آنان را به خشکسالی و کمبود محصول دچار سازد و آنگاه که از پرداخت زکات سر باز زنند، زمین آنها را از برکتش که زراعت و میوه ها و معادن هستند باز دارد ... با توجه به نمونه های بیان شده از آیات و روایات می توان گفت که از مسئولیت های اخلاقی انسان در مقابل طبیعت این است که در اعمال خود دقت کند تا به واسطه این اعمال طبیعت دچار آثار منفی نشود.

نتیجه گیری

انسان در مقابل طبیعت وظایفی دارد که از حیث اخلاقی لازم است آنها را رعایت کند و این مسئله به قدری مهم است که عدم توجه به آن باعث اختلال در طبیعت و یا نابودی آن خواهد شد؛ فرضیه این بود که اسلام توصیه های اساسی در باب حفظ محیط زیست داشته باشد و چون منشا این توصیه ها و دیدگاه ها فرا بشری هستند، پس توصیه های اسلام می تواند راه گشا و منحصر به فرد باشد؛ با توجه به نتایج حاصل شده به صورت اختصار می توان گفت که: از معارف اسلام به دو گونه می توان برای استخراج وظیفه خود نسبت به طبیعت استفاده کرد: ۱. استفاده از دیدگاه های مبنایی اسلام و استخراج وظیفه مکلف با توجه به مبانی مثل توجه به مبنای اشتراک انسانها در طبیعت ۲. استفاده از توصیه های صریح آیات و روایات در مورد طبیعت مثل دستور به عدم آلودگی محیط زیست.

از طرفی اسلام عوامل موثر در طبیعت را صرفا مادی نمی بیند و علاوه بر عوامل مادی و حتی بعضا مهم تر از عوامل مادی، عوامل معنوی را منشا اثر مثبت یا منفی در طبیعت می داند که در آیات و روایات متعدد از تاثیر آنها سخن گفته است مثل اثر منفی گناه بر نزول رحمت الهی.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، صالح صبحی، قم، هجرت، ۱۴۱۴ ق
۳. ابن اشعث، محمد بن محمد، الجعفریات (الاشعثیات)، تهران، مکتبه النینوی الحدیثه، بی تا

^{۵۴} ابن بابویه، ثواب الاعمال، ص ۲۵۲

۴. ابن بابویه، محمد بن علی، **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال**، دار الشریف الرضی للنشر، قم، ۱۴۰۶ ق
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، **علل الشرائع**، قم، کتاب فروشی داوری، ۱۳۸۵ ش / ۱۹۶۶ م
۶. ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ق
۷. ابن درید، محمد بن حسن، **جمهره اللغة**، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۸ م
۸. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول عن آل الرسول ص**، غفاری، علی اکبر، جامعه مدرسین، قم، ۱۴۰۴ / ۱۳۶۳ ق
۹. ابن مسکویه، احمد بن محمد، **تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق**، طلیعة النور، [ابی جا] - [ابی جا]، ۱۴۲۶ ه.ق.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، دار صادر، بیروت، ۱۴۱۴ ه. ق
۱۱. بستانی، فواد افرام، **فرهنگ ابجدی**، تهران، اسلامی، ۱۳۷۵ ه. ش
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، **مفاتیح الحیات**، حجت الاسلام فلاح زاده و سایر، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۲ ه.ش
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، یزدی طباطبایی، فضل الله، رسولی، هاشم، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ه. ش
۱۴. طوسی، محمد بن الحسن، **تهذیب الأحکام**، خراسان، حسن الموسوی، تهران، دار الکتب الإسلامیه ۱۴۰۷ ق
۱۵. طوسی، محمد بن الحسن، **الأمالی**، مؤسسه البعثة، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴ ق
۱۶. علاء الدین علی بن حسام الدین الشهیر بالمتقی الهندی، **کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال بکری حیانی** - صفوة السقا مؤسسه الرسالة الطبعة الخامسة، ۱۴۰۱ ه.ق
۱۷. عمید، حسن، **فرهنگ عمید**، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۴ ه.ش
۱۸. _____، **فرهنگ فارسی عمید**، قربان زاده، فرهاد، سایت واژه یاب (www.vajehyab.com)
۱۹. عیاشی، محمد بن مسعود، **تفسیر العیاشی**، رسولی محلاتی، سید هاشم، تهران، المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ ق
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، ناشر: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق
۲۱. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار**، جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق
۲۲. محفوظی، عباس، **اخلاق اسلامی**، قم، مشهور ۱۳۸۸ ه.ش

۲۳. مصباح یزدی، محمد تقی، فلسفه اخلاق، شریفی، احمد حسین، تهران، چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۲ ه.ش

۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ه. ش

۲۵. موسوی خمینی، سید روح الله، تحریر الوسیله، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، دفتر قم موسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمينی (قدس سره)، تهران ۳، ۱۴۳۴ ه ق

۲۶. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام ۱۴۰۸ ق